

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-54>

УДК 338.2

НЕ МОЖНА ПОЇХАТИ, НЕ МОЖНА ЗАЛИШИТИСЬ. ВТРАТИ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ МІГРАЦІЮ

ONE CAN'T LEAVE, ONE CAN'T STAY. LOSSES OF UKRAINIAN HUMAN CAPITAL DUE TO MIGRATION

Маслов Анатолій Олександрович

доктор економічних наук, професор, професор кафедри,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4910-5837>

Данчук Крістіна Юрївна

здобувачка вищої освіти,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3499-4205>

Maslov Anatolii, Kristina Danchuk

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Стаття присвячена актуальним питанням формування людського капіталу України під час повномасштабного вторгнення росії, зокрема у контексті міграційних процесів. Досліджено явище масової вимушеної міграції українців внаслідок війни та нерозривною з нею тенденцією «витоку мізків». Проведено порівняльний аналіз глобального індексу конкурентоспроможності талантів, який відображає стан залучення, збереження та зростання рівня якості людського капіталу України та сусідніх країн. Наведено можливості та загрози для людського капіталу України, які виникають внаслідок міграційних процесів в умовах економіко-політичної нестабільності, акцентовано увагу на збереженні, залученні, підвищенні якості людського капіталу, а також надано загальні рекомендації до органів державної влади щодо формування високого рівня людського капіталу в Україні.

Ключові слова: людський капітал, міграція, внутрішньо переміщені особи, вимушені емігранти, витік мізків.

In the scientific community and market economy conditions, the role and importance of human capital are increasingly recognized. This concept reflects not only a new approach to analyzing the role of a person as a worker but also the growing importance for the formation of a high level of a country's human capital, which determines its competitiveness in the world. The full-scale war initiated by Russia against Ukraine on February 24, 2022, has created new threats to the formation and realization of Ukrainian human capital: missile strikes, power outages, physical destruction of people, child abduction, and the processes of internal displacement of the population and forced migration are reaching a new level. Current problems are the rates of forced migration, which are gaining threatening proportions for the formation of a high level of human capital of Ukraine and the national economy in general. The purpose of the article is to study the losses of human capital during Russia's full-scale invasion of Ukraine in the context of migration. The article describes the current statistics of forced migration of Ukrainians abroad. The opportunities and threats for Ukraine's human capital arising from migration processes in conditions of economic-political instability are presented. The phenomenon of child abduction by the aggressor country is of great importance, in particular, the article draws the attention of the public and political figures to this problem. The change in brain drain processes in states that are included in the anti-rating of countries characterized by mass labor migration of the population has been studied. The dynamics of changes in the quality indicators of human capital have been studied and a comparative analysis of the quality characteristics of Ukraine's human capital and neighboring countries has been carried out. The importance of the work of state authorities during the war was emphasized and general recommendations were given, which relate to ensuring a sufficient level of funding in the fields of education and science and health care, supporting migrants and protecting their rights, as well as facilitating their return to Ukraine. The results obtained in the course of the study determine their value for the formation of a high level of human capital in Ukraine.

Keywords: human capital, migration, internally displaced persons, forced emigrants, brain drain.

Постановка проблеми. Формування високого рівня людського капіталу є важливим чинником економічного зростання та продуктивності країни. Завдяки людському капіталу Україна вже майже два роки (від початку повномасштабного вторгнення та десять років з 2014 р.) демонструє усьому світу свою незалежність, здатність стримувати ворога та відстоює право на життя. Фізичне знищення, вимушена депортація українців до росії, інтенсивні процеси міграції це не загрози, а нова реальність, що набирає шалених обертів в Україні внаслідок російського вторгнення. Тому виникає необхідність вивчення проблеми масових міграційних процесів у воєнних умовах, аналізу поточного стану формування та реалізації людського капіталу в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний момент у науковому середовищі опубліковано лише невелику кількість досліджень та публікацій, пов'язаних з проблемою втрат людського капіталу внаслідок міграції в умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну. Це зумовлено складністю аналізу втрат людського капіталу через недостатність даних та інформації, а також необхідністю часу для вивчення проблеми.

Серед актуальних та ґрунтовних досліджень української міграції під час війни є робота Лабораторії законодавчих ініціатив в рамках проекту «Громадянське суспільство для післявоєнного відновлення України та готовності до ЄС» (08.12.2023) [1].

Матеріали Human capital forum, який відбувся 25 жовтня 2023 року у Києві є досить важливими у контексті дослідження втрат людського капіталу України через повномасштабне вторгнення росії, зокрема, вимушену міграцію та побудови повоєнної політики повернення мігрантів [2].

Аналітичні матеріали українського центру економічних та політичних досліджень імені Олександра Разумкова (2024) також варті уваги, особливо останні, які стосуються вивчення міграційних процесів в Україні [3].

На особливу увагу заслуговують статистичні матеріали Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України, а також публікації і виступи його директорки Лібанової Елли Марленівни [2; 4].

Також варто зазначити дослідження, яке проводить бізнес-школа INSEAD у співпраці з Інститутом майбутнього Декарта та Інститутом лідерства людського капіталу, яке фокусується на показниках людського капіталу у

звіті про глобальний індекс конкурентоспроможності талантів [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Наразі у науковому осередку публікуються дослідження втрат людського капіталу, розглядаючи це явище різносторонньо: фізичне знищення громадян України, освітньої інфраструктури, закладів охорони здоров'я, натомість у даному дослідженні робиться фокус на міграційних процесах українців під час повномасштабної війни.

Мета статті: дослідити втрати людського капіталу під час повномасштабного вторгнення росії на територію України у контексті міграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людський капітал відіграє ключове значення для економічного розвитку держав. Покращення якості людського капіталу у сферах науки та освіти, охорони здоров'я, підприємництва, державного управління сприяє розвитку інновацій, соціальному добробуту, рівності, підвищення продуктивності та залучення, що у сукупності слугує головним чинником економічного зростання. Процес формування та отримання вигід від людського капіталу тісно пов'язаний з умовами, які створила держава для його безпосередньої реалізації.

Збільшення розриву в рівні добробуту, соціальних та економічних розбіжностях між країнами спонукає сотні мільйонів людей мігрувати за кордон, де вони можуть влаштуватися на роботу із бажаним рівнем доходу, забезпечити себе та свою сім'ю кращими умовами життя, отримати якісну освіту та забезпечити базове відчуття безпеки під час економіко-політичної нестабільності. За два роки повномасштабної війни саме останній фактор став основною причиною еміграції українців (носіїв людського капіталу) до інших держав.

Ще до початку повномасштабної війни, Україна вже переживала демографічну кризу: рівень народжуваності стабільно залишався низьким, спостерігалось збільшення рівня передчасної смертності, помітне природне зменшення населення та високий рівень міграції. Відповідно до даних Міністерства фінансів станом на 1 січня 2022 року чисельність населення України скоротилась на 9,79% порівняно з аналогічним періодом 2012 року, а 1993 рік став точкою відліку щорічного негативного приросту чисельності населення [6].

За оцінкою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи станом на 1 січня 2024 року в Україні налічувалось

34 890,61 тис. осіб, з яких жінки складають 52,34%, чоловіки – 47,66%. За результатами оперативної оцінки чисельності та структури населення, що перебуває на території України в кордонах 1991 року науковці Інституту з'ясували, що в 2026 році чисельність населення зросте до 35 754,72 тис. осіб (+2,48% до значення 2024 року), а в 2030 році зросте до 36 444,91 тис. осіб (+4,45% до значення 2024 року) [4]. Варто зазначити, що проведений демографічний прогноз містить сценарії, засновані на припущеннях щодо компонентів приросту населення, які самі піддаються невизначеності та не враховують усі фактори, що відбудуться у майбутньому, оскільки війна ще триває.

Після початку повномасштабного вторгнення Україна зіткнулася з явищем масового внутрішнього переміщення населення та найбільшою міграційною кризою, коли мільйони українців шукали притулку за кордоном через загрози та виклики, пов'язані з війною.

За даними Міжнародної організації з міграції станом на 31 грудня 2023 року в Україні налічується 3 522 045 внутрішньо переміщених осіб, які офіційно зареєстрували статус ВПО у місцевих адміністративних реєстрах, зокрема найбільше ВПО сконцентровано у Дніпропетровській (11,08%), Харківській (10,11%) та Київській областях (9,51%) [7].

Ми переконані, що однією з найбільших втрат людського капіталу для України, завдяною російською агресією, є вимушена еміграція українців за кордон. Відповідно до даних Міністерства закордонних справ України, станом на 21 червня 2023 року за кордоном перебуває 8 177 тис. українців, а це близько 20% від кількості населення, яке фіксувалося до 24 лютого 2022 року [8].

Станом на 30 листопада 2023 року 4,27 мільйони українців мали статус захисту в країнах ЄС. За даними Євростату на початок грудня 2023 року найбільше українців отримали тимчасовий захист у Німеччині (28,9%), Польщі (22,3%) та Чехії (8,6%) [9].

Необхідно звернути увагу на той факт, що велика частина внутрішньо переміщених осіб не реєструвала статус ВПО, а також не зверталась до відповідних органів для офіційної реєстрації статусу біженця за кордоном, відповідно їх кількість є більшою, тому реальну статистику переселенців та емігрантів важко оцінити повною мірою.

Переважно за кордон виїжджали жінки працездатного віку з вищою освітою з маленькими дітьми, молодь з перспективними

планами та люди похилого віку. За результатами дослідження Лабораторії законодавчих ініціатив до війни кожен третій (36,1%) серед вимушених мігрантів з України був кваліфікованим робітником, 14,4% – приватними підприємцями, 12,9% – спеціалістами технічного чи гуманітарного профілю, кожен 10-й – керівником різного рівня (10%). Пенсіонери становлять 7,2%, безробітними до війни були 6,1% [1]. Вимушена міграція висококваліфікованої робочої сили це величезний удар по економіці та створення негативних ефектів у перспективі.

За два роки повномасштабного вторгнення велика частка українців вже адаптувалися до умов життя за кордоном: влаштовують побут, знаходять роботу, створюють бізнес, дітей залучають до здобуття освіти: менших відводять до дитячих садків, діти віком від 6 до 16 років йдуть до школи, а старші – вступають до коледжів та університетів. Вищенаведені процеси тісно пов'язані із збільшенням податкових надходжень до державного бюджету країни, яка приймає українців, та сприяє позитивному впливу на інноваційний розвиток їх економік. Наприклад, у 2022 році українці відкрили в Польщі близько 16 000 індивідуальних підприємств (аналог наших ФОП), а у першому півріччі 2023-го ще 14 000. За даними Польського економічного інституту у 2022 році український бізнес становив 45% усіх нових іноземних компаній, які відкрилися у Польщі, а загалом у країні налічувалось 24 100 компаній з українським капіталом [10].

У період 2022–2023 років, як ніколи можна спостерігати, що міграційні процеси сприяють соціальній напруженості та дисбалансу серед населення в Україні. Психоемоційне напруження через ракетні обстріли та повітряні тривоги, хвилювання за власне майбутнє призводить до проблем на шлюбному ринку: протягом першого півріччя 2023 року в Україні кількість зареєстрованих шлюбів скоротилася на 17% до відповідних показників минулого року, а кількість розлучень зросла на 30% [11].

Наявність процесів вимушеної міграції українців через окупацію території їх проживання та/або воєнної небезпеки – це нова вимога забезпечення базової потреби у безпеці, зовсім інша справа – незаконна депортація до росії та викрадення дітей (kidnapping). Процес викрадення українських дітей розпочався ще в 2014 році, коли росія незаконно анексувала Крим. У той час за програмою «Потяг надії. Крим» діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування вивозилися до

москви, белгорода, краснодарського краю та загалом до росії. У 2022 році активний процес викрадення українських дітей був замаскований під програми для оздоровлення та відпочинку. Масові викрадення змусили прокурорів Міжнародного кримінального суду в березні 2023 року видати ордери на арешт президента росії та російського уповноваженого з прав дитини Марії Львової-Белової. Москва заперечує, що дітей, яких вона привезла до росії (за її оцінками, близько 744 000 українських дітей), було евакуйовано із територій активних бойових дій [12]. Уся міжнародна спільнота засуджує такі дії країни-агресора. Це геноцид української нації та незаконне викрадення українського людського капіталу.

Як вже було зазначено, найбільшу частку вимушених мігрантів склали молоді жінки з дітьми. За два роки повномасштабного вторгнення українським жінкам вдалось не лише створити комфортний побут за кордоном, але й частині з них влаштувати сімейне життя. Вважаємо, що саме для цієї категорії громадян буде властиво найнижчий відсоток повернень в Україну.

Якщо пошкоджені або повністю зруйновані заклади освіти, охорони здоров'я, житлові будинки та інша інфраструктура, яка необхідна при відтворенні людського капіталу, на сьогоднішній день вже почали відбудовувати, то поновити за таким принципом людський капітал України неможливо. Насамперед це пояснюється тим, що великий відсоток вимушених мігрантів вже адаптувалися до нових умов життя, і тепер місце їхнього перебування це не тимчасовий простір, де можна перечекаати війну, а вже комфортна квартира, робота та щоденна рутинна.

Як і будь-яке явище, процеси міграції характеризуються низкою можливостей та загроз для людського капіталу України (табл. 1).

Вважаємо, що вимушена міграція українців за кордон сприяє радше збільшенню загроз,

аніж можливостей для людського капіталу, однак серед позитивних сторін вбачаємо розширення співпраці із країнами, що приймають українців, а також впровадження закордонного досвіду, знань, технологій та інноваційних рішень у ділову і законодавчу практику та бізнес-середовище України. За результатами дослідження українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова українські емігранти бажають запозичити з європейського способу життя відчуття безпеки та соціальну захищеність; законослухняність громадян, низький рівень корупції, дотримання трудового законодавства з боку роботодавців, захист найманих працівників; гендерну рівність, залученість чоловіків до виховання дітей, дотримання соціальних норм поведінки [3, с. 19].

Сьогодні соціологічними організаціями та науковими центрами опубліковано низку досліджень, що спрямовані на визначення відсотку повернення громадян України, які виїхали за кордон після початку повномасштабного вторгнення. Результати таких аналізів коливаються в межах від 40% до 70% населення, які повернуться. Зважаючи на ситуативний підхід до вибору респондентів та складний механізм збору інформації вважаємо, що охопити репрезентативну вибірку громадян України для більш точного аналізу здатні виключно державні органи, які займаються вивченням поведінки українських емігрантів та дослідженням їх настроїв.

Явище міграції тісно пов'язане із формуванням якості людського капіталу країни та співвідноситься у протилежній залежності: чим вищий рівень міграції, тим нижчий рівень людського капіталу. «Витік мізків» – це одна із характерних особливостей міграції, коли висококваліфіковане населення емігрує з метою реалізації своєї професійної діяльності за кордоном. Дане явище було притаманне українському населенню ще до повномасш-

Таблиця 1

Аналіз можливостей та загроз для людського капіталу України в умовах вимушеної міграції

Можливості	Загрози
1. Розширення співпраці із країнами, які приймають українців; 2. Імплементация закордонного досвіду та знань, отриманих під час міграції.	1. Втрата висококваліфікованої робочої сили; 2. Зростання інтенсивності «витоку мізків» внаслідок затяжної війни; 3. Втрата економічних можливостей через неповернення громадян в Україну; 4. Посилення соціальної нестабільності; 5. Негативні демографічні зміни.

Джерело: розроблено авторами самостійно

табного вторгнення, а з його початком ще більше загострилось, тому потребує додаткової уваги та дослідженню.

Індекс втечі людей та «відтоку мізків» (the human flight and brain drain Index) розглядає економічні наслідки переміщення людей (з економічних чи політичних причин). Показник варіюється в межах від 0 (низький рівень) до 10 (високий рівень). Рейтинг країн 2023 року за індексом втечі людей та «відтоку мізків» наведено у таблиці нижче.

За результатами проведеного аналізу бачимо, що у 2023 році порівняно з попереднім періодом, значення індексу зросло майже у всіх досліджуваних країнах, за винятком Сомалі, де показник зменшився на 1,15%. В Україні у 2023 році індекс втечі людей та «відтоку мізків» зріс вдвічі, що відображає негативний тренд втрати продуктивних та кваліфікованих громадян, які виїжджають за кордон у пошуках кращих умов життя. Можна припустити, що така ситуація призведе до зниження економічної ефективності, зростання нерівності та зниження конкурентоспроможності на міжнародній арені, крім того, це може вплинути на соціальну стабільність, оскільки відтік мізків може призвести до демографічних змін. Вважаємо, що у випадку України, збільшення аналізованого показника у 2023 році на 50,85% може вказувати на серйозні виклики для країни в майбутньому.

Поряд із негативним явищем «відтоку мізків», більшість країн світу прагне до того, щоб населення характеризувалось високим рівнем людського капіталу: збільшення обсягу продуктивних громадян, які б сприяли зростанню конкурентоспроможності, інноваційному роз-

витку та економічному зростанню країни. Для забезпечення вищенаведених цілей, уряди країн повинні створити сприятливі умови для збереження, залучення, навчання висококваліфікованого населення, а також сприяти зростанню якості людського капіталу загалом. У цьому контексті бізнес-школою INSEAD у співпраці із Інститутом майбутнього Декарта та Інститутом лідерства людського капіталу щорічно публікується, починаючи з 2013 року, звіт про аналіз глобального індексу конкурентоспроможності талантів [5; 15].

Глобальний індекс конкурентоспроможності талантів розраховується на основі інтегральних показників, які зібрані у 2 групи. Перша включає: можливості (enable), залучення (attract), зростання (grow) та збереження (retain), інша – навички глобальних знань та професійно-технічні навички громадян. Інтегральні показники охоплюють сфери людської життєдіяльності у яких головним чином формуються таланти (людський капітал): навчання, політичний ландшафт, спосіб життя, працевлаштування та інші. Значення показника варіюється від 0 – відповідає повній відсутності талантів, а 1 – максимальний рівень талантів. Для порівняльного аналізу показника у глобальному контексті було обрано 7 країн, які мають спільний кордон з Україною. Динаміку глобального індексу конкурентоспроможності талантів за 2020–2023 роки у розрізі країн наведено на рисунку нижче.

Із даних на діаграмі видно, що в 2022 році значення показника скоротилось у всіх досліджуваних країнах, ймовірно через розпочату росією війну проти України, оскільки нега-

Таблиця 2

Рейтинг країн за індексом втечі людей та «відтоку мізків»

№	Країна	Значення індексу		Темп приросту
		2023 рік	2022 рік	
1.	Самоа	10,00	10,00	0,00%
2.	Ямайка	9,50	9,10	+4,40%
3.	Україна	8,90	5,90	+50,85%
4.	Сальвадор	8,70	8,40	+3,57%
5.	Еритрея	8,60	8,50	+1,18%
6.	Сомалі	8,60	8,70	-1,15%
7.	Афганістан	8,50	8,00	+6,25%
8.	Албанія	8,50	8,30	+2,41%
9.	Федеративні Штати Мікронезії	8,40	8,10	+3,70%
10.	Гаїті	8,30	8,20	+1,22%

Джерело: побудовано авторами самостійно на основі [13; 14]

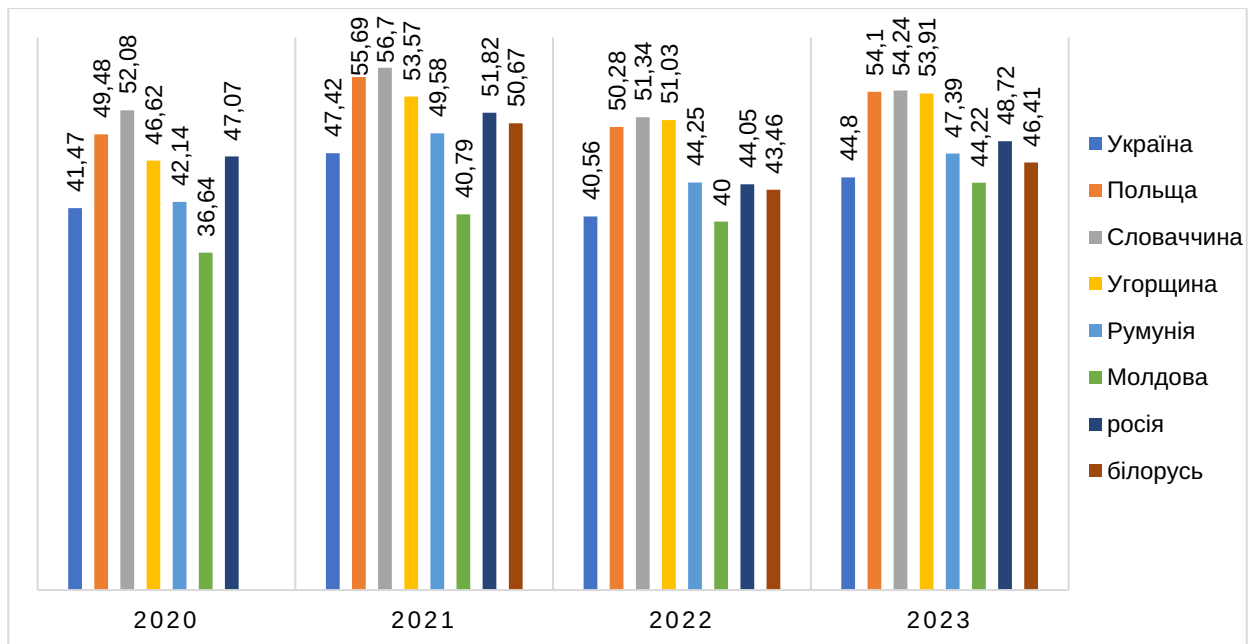

Рис. 1 Динаміка глобального індексу конкурентоспроможності талантів у розрізі країн

Джерело: побудовано авторами самостійно на основі [15]

тивні ефекти від російського вторгнення не обмежуються кордонами нашої держави, але й становлять загрози для економік, політичної ситуації, соціальної стабільності та інших аспектів життя в країнах.

В Україні у 2023 році спостерігається зростання глобального індексу конкурентоспроможності талантів (людського капіталу) за усіма інтегральними категоріями, зокрема інтегральний показник можливості талантів (enable) зріс на 10,36% порівняно із минулим періодом, показники залучення (attract), зростання якості (grow) та збереження (retain) зросли на 1,38%, 16,03% та 12,56% відповідно. Крім того, показники навичок глобальних знань та професійно-технічних навичок зросли на 3,81% та 15,75% відповідно.

У 2023 році Україна характеризувалась високими показниками у сфері ІКТ та бізнесу, займаючи 36, 39, 24, 31 та 37 місця в світовому рейтингу з 134 країн за такі категорії як інфраструктура ІКТ, управління бізнесом, корпоративне програмне забезпечення, хмарні технології та розробка програмного забезпечення відповідно. Варто відзначити, що ці показники є вищими, ніж у більшості аналізованих країн. Щодо сфери освіти, то Україна займає одні із найвищих місць у світі, займаючи 5 місце за робочу силу з вищою освітою, 20 місце за кількістю зарахованих до ЗВО та 39 місце за якість навчання в галузі читання, математики та науки.

Як вже було зазначено, показник розраховується на основі різних інтегральних значень, тому варто підсумувати, що у 2023 році Україна характеризувалась високими здобутками у сфері глобальних знань та цифрових технологій, а також в бізнесі. Натомість показники, що відповідають за політичну стабільність та якість виконавчої влади (зокрема корупцію) є досить низькими.

Підсумовуючи усе вищенаведене, варто сформулювати рекомендації до державних органів влади задля формування високого рівня людського капіталу України під час міграції в умовах російського вторгнення:

1. Забезпечення достатнього рівня фінансування сфер освіти і науки та охорони здоров'я.

2. Підтримка мігрантів та захист їх прав: збирати та публікувати актуальну статистичну інформацію щодо українських емігрантів, досліджувати їх поведінку та настрої (keep in touch), вивчати нагальні їх потреби та проблеми.

3. Сприяння поверненню мігрантів: розробка планів та стратегій задля повернення громадян до України, створення відповідних умов для їх комфортної життєдіяльності (допомога з житлом, працевлаштуванням тощо).

Однак, першочерговим чинником ефективної реалізації людського капіталу в Україні є забезпечення базової потреби населення – безпеки.

Висновки. В умовах війни людський капітал України піддається неабияким випробуванням, одним із яких є вимушена міграція. Наразі негативний ефект від масових міграційних процесів не відчувається повною мірою, однак у довготривалій перспективі це може стати найбільшою загрозою для України. Результати проведеного аналізу вказують на те, що в умовах економіко-політичної нестабільності найважливішими завданнями України є збереження, залучення та підвищення рівня людського капіталу задля формування інноваційної та конкурентоспроможної держави та створення шляхів мінімізації негативних факторів (недосконалість законодавства, скорочення рівня корупції тощо). Перед державою стоїть нелегке завдання – продумати та вибудувати політику таким чином, щоб українським емігрантам було комфортно реалізувати людський капітал в Україні.

Процес збору статистичних даних займав велику частину часу через недостатній рівень публікації інформації офіційними джерелами відповідних державних органів. Ми вважаємо, що систематичне оприлюднення інформації та дослідження процесів масової міграції українців, викликаними повномасштабним вторгненням росії на території України, повинні проводити не лише громадські організації, приватні центри досліджень та міжнародні агентства, а насамперед державні органи влади, зокрема Державна міграційна служба, Державна служба статистики України тощо задля інформування населення України, а також розробки планів повоєнного повернення громадян на основі вивчення особливостей їх перебування за кордоном. Тому перспективи подальших досліджень полягають в аналізі релевантної інформації у контексті міграції від державних органів влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лабораторія законодавчих ініціатив. Звіт за результатами дослідження «Дослідження становища вимушених мігрантів з України за кордоном і їхніх планів щодо повернення в Україну» 2023. 173 с. URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/Vimusheni.pdf> (дата звернення: 28.01.2024).
2. Відеозапис HUMAN CAPITAL UA: форум з розвитку людського капіталу України. Канал Центру економічного відновлення на YouTube. 2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hMpW58yn-3s> (дата звернення: 16.01.2024).
3. Razumkov centre. Дослідження гендерної специфіки вимушеної міграції з України до ЄС в умовах військового конфлікту. Частина 1 «Вимушені мігранти – соціологічний погляд в гендерному вимірі» 2024. 205 с. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2024/01/29/2024-Pyshchulina-EDNANNYA-SITE.pdf> (дата звернення: 17.01.2024).
4. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. Національний демографічний прогноз по Україні 2023. URL: https://idss.org.ua/forecasts/nation_pop_proj (дата звернення: 28.01.2024).
5. The Global Talent Competitiveness Index 2023: What a Difference Ten Years Make, What to Expect for the Next Decade. *INSEAD Fontainebleau*. 2023. URL: <https://www.insead.edu/system/files/2023-11/gtci-2023-report.pdf> (дата звернення: 20.01.2024).
6. Офіційний веб-сайт Міністерства фінансів України. Статистика населення. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/> (дата звернення: 15.01.2024).
7. Міжнародна організація з міграції. Україна. URL: <https://dtm.iom.int/ukraine> (дата звернення: 10.01.2024).
8. Дослідження громадської організації «Опора», на основі даних МЗС, Держприкордонслужби та інших офіційних відомств. URL: <https://t.me/UkraineMediaCenterKyiv/6542> (дата звернення: 19.01.2024).
9. Офіційний веб-сайт Євростату. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/> (дата звернення: 28.01.2024).
10. Прасад А. Українці відкрили рекордну кількість нових бізнесів у Польщі з початку року. *Forbes* 19.07.2023. URL: <https://forbes.ua/news/ukraintsi-vidkrili-rekordnu-kilkist-novikh-biznesiv-u-polshchi-z-pochatku-roku-19072023-14893> (дата звернення: 10.01.2024).
11. Оpendatabot. На другий рік повномасштабної війни шлюбів в Україні поменшало 11.08.2023. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/marriages-divorces-half-2023> (дата звернення: 12.01.2024).
12. Fujimura C., *The Conversation*. The sad legacy of Russian orphans lies behind Putin's troops kidnapping tens of thousands of Ukrainian children. *Fortune*. 07.07.2023. URL: <https://fortune.com/europe/2023/07/07/why-is-russia-kidnapping-ukrainian-children-vladimir-putin-soviet-book-author/> (дата звернення: 10.01.2024).
13. FDI Intelligence. Brain drain: countries with the greatest human capital flight: Human flight and brain drain 2022. URL: <https://www.fdiintelligence.com/content/data-trends/brain-drain-countries-with-the-greatest-human-capital-flight-82395> (дата звернення: 20.01.2024).

14. База даних The Global Economy: Human flight and brain drain 2023. URL: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/human_flight_brain_drain_index/ (дата звернення: 20.01.2024).
15. Офіційний веб-сайт бізнес-школи INSEAD. URL: <https://www.insead.edu/> (дата звернення: 20.01.2024).

REFERENCES:

1. Laboratoriia zakonodavchyykh initsiatyv (2023) *Zvit za rezultatamy doslidzhennia Doslidzhennia stanovyscha vymushenykh mihrantiv z Ukrainy za kordonom i yikhnikh planiv shchodo povnennia v Ukrainu* [Study of the situation of forced migrants from Ukraine abroad and their plans to return to Ukraine]. 173 p. Available at: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/Vimusheni.pdf> (accessed January 28, 2024).
2. Tsent ekonomichnoho vidnovlennia (2023) Videozapys HUMAN CAPITAL UA: forum z rozvytku liudskoho kapitalu Ukrainy [HUMAN CAPITAL UA: forum on the development of human capital of Ukraine]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=hMpW58yn-3s> (accessed January 16, 2024).
3. Razumkov centre (2024) *Doslidzhennia hendernoi spetsyfiky vymushenoi mihratsii z Ukrainy do YeS v umovakh viiskovoho konfliktu. Vol. 1 Vymusheni mihranty – sotsiologichnyi pohliad v hendernomu vymiri* [Forced migrants – a sociological view in the gender dimension]. 205 p. Available at: <https://razumkov.org.ua/images/2024/01/29/2024-Pyshchulina-EDNANNYA-SITE.pdf> (accessed January 17, 2024).
4. Instytut demografii ta sotsialnykh doslidzen imeni M.V. Ptukhy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (2023) *Natsionalnyi demografichnyi prohnoz po Ukraini* [National demographic forecast for Ukraine]. Available at: https://idss.org.ua/forecasts/nation_pop_proj (accessed January 28, 2024).
5. The Global Talent Competitiveness Index 2023: What a Difference Ten Years Make, What to Expect for the Next Decade. INSEAD Fontainebleau, France. Available at: <https://www.insead.edu/system/files/2023-11/gtci-2023-report.pdf> (accessed January 20, 2024).
6. Ministerstvo finansiv Ukrainy. Statystyka naseleння [Population statistics]. Available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/> (accessed January 15, 2024).
7. Mizhnarodna orhanizatsiia z mihratsii. Ukraina. [International Organization for Migration. Ukraine] *IMO*. Available at: <https://dtm.iom.int/ukraine> (accessed January 10, 2024).
8. *Doslidzhennia hromadskoi orhanizatsii «Opora», na osnovi danykh MZS*, [Research of the public organization "Opora", based on data from the Ministry of Foreign Affairs] Derzhprykordonsluzhby ta inshykh ofitsiinykh vidomstv. Available at: <https://t.me/UkraineMediaCenterKyiv/6542> (accessed January 19, 2024).
9. Ofitsiyni veb-sait Yevrostatu [Official website of Eurostat]. Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/> (accessed January 28, 2024).
10. Prasad A. (2023) *Ukrainci vidkryly rekordnu kilkist novykh biznesiv u Polshchi z pochatku roku* [Ukrainians have opened a record number of new businesses in Poland since the beginning of the year]. *Forbes*. Available at: <https://forbes.ua/news/ukrainci-vidkrili-rekordnu-kilkist-novykh-biznesiv-u-polshchi-z-pochatku-roku-19072023-14893> (accessed January 10, 2024).
11. Opendatabot (2023) *Na druhy rik povnomashtabnoi viiny shliubiv v Ukraini pomenshalo* [In the second year of the full-scale war, the number of marriages in Ukraine decreased]. *Opendatabot*. Available at: <https://opendatabot.ua/analytics/marriages-divorces-half-2023> (accessed January 12, 2024).
12. Fujimura C., *The Conversation* (2023), *The sad legacy of Russian orphans lies behind Putin's troops kidnapping tens of thousands of Ukrainian children*. *Fortune*. Available at: <https://fortune.com/europe/2023/07/07/why-is-russia-kidnapping-ukrainian-children-vladimir-putin-soviet-book-author/> (accessed January 10, 2024).
13. FDI Intelligence (2022). *Brain drain: countries with the greatest human capital flight: Human flight and brain drain 2022*. Available at: <https://www.fdiintelligence.com/content/data-trends/brain-drain-countries-with-the-greatest-human-capital-flight-82395> (accessed January 20, 2024).
14. Baza danykh [Database] The Global Economy (2023) Human flight and brain drain. Available at: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/human_flight_brain_drain_index/ (accessed January 20, 2024).
15. Ofitsiyni veb-sait biznes-shkoly [Official website of the business school] INSEAD. Available at: <https://www.insead.edu/> (accessed January 20, 2024).